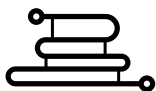

Biblioteka
NASLIJEĐE

TIM press

Biblioteka
NASLIJEDE

Rob Riemen
UMIJEĆE POSTAJANJA ČOVJEKOM
Četiri etide

Naslov izvornika
Mens worden is een kunst
Vier etudes

© Rob Riemen, 2023

© za hrvatsko izdanje: TIM press d.o.o., Zagreb
tim.press@tim-press.hr
www.tim-press.hr

Sva prava pridržana.

ISBN 978-953-369-046-9

Rob Riemen

**UMIJEĆE
POSTAJANJA
ČOVJEKOM**

Četiri etide

S nizozemskoga prevela
Svetlana Grubić Samaržija

Zagreb, 2024.

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

Ova knjiga objavljena je uz potporu
Dutch Foundation for Literature

PRELUDIJ 7

PRVA ETIDA
RAT KAO ŽIVOTNA ŠKOLA 17

DRUGA ETIDA
O GLUPOSTI I LAŽI 67

TREĆA ETIDA
O HRABROSTI I SUOSJEĆANJU 159

ČETVRTA ETIDA
STRAH I MUZA 181

O AUTORU 215

Za Eveline
La mia stella tramontana

PRELUDIJ

I.

Nekoć davno, ili točnije rečeno 8. godine naše ere, car je August pjesnika Ovidija protjerao iz Rima u Tomi, jedno hladno i sumorno mjesto na Crnom moru, na najdaljem kraju njegova carstva. Ovidiju je oduzeto sve: žena, koju je volio svim srcem, djeca i prijatelji. Morao je ostaviti čak i sve svoje knjige. Samoća – tako je naredio car August – bit će mu sudbina. Samoća koja će se samo pojačati kad se ispostavi da u izgnanstvu nitko ne govori njegovim jezikom, latinskim, i da mu jezik njegovih novih sugrađana zvuči kao barbarsko mrmljanje.

Što je pedesetogodišnji Ovidije učinio caru da ga snađe takva okrutna sudbina? Zašto je on, omiljen zbog svojih pjesama u narodu i senatu, i kao dostojan nasljednik velikih pjesnika Vergilija i Horacija ovjenčan titulom *poeta laureatus*, iz svog voljenog Rima prognan u mjesto gdje ni jedan Rimljanin ne bi kročio svojom voljom? Je li uvrijedio cara, tog najmoćnijeg čovjeka na svijetu kojeg štuju kao božanstvo? Ili je libertinski duh pjesnika, koji svoju slavu dijelom duguje i poetskom slavljenju erotike, prijjetnja puritanskom moralu koji promiče ostarjeli

sedamdesetogodišnji August, pa Ovidije zato mora nestati daleko od očiju Rima? Nitko to ne zna. I pjesnik šuti, u nadi da će ponovno doći u milost cara. Ali to se neće dogoditi. Daleko od Rima i svoje voljene supruge umire 17. godine naše ere. U samoći? Ne! Otkako je otišao u izgnanstvo, bori se protiv samoće ostavši vjeran svom duhu, svom pozivu, pišući pjesme. Naziva ih *Tristia*, mračne pjesme sa sjetnim sjećanjima, tužaljke o njegovoj sudbini, a uz njih i lekcije iz njegova života, ode njegovoj supruzi i vjernim prijateljima, ohrabrenje. Njegova je knjiga veličanstveno svjedočanstvo o tajni sve poezije, o njezinoj zagonetnoj moći da ljudima pomoću riječi udahne novu životnu snagu. Njegova *Tristia* ujedno je i milozvučno svjedočanstvo o tome da, zahvaljujući njegovu duhu, njegova kreativnost nije potonula u lokvi depresije i očaja, nego je ostala netaknuta i dovoljno snažna da ga uzdigne iz samoće i da tako ponovno postane čovjekom. Ovako je to sročio u pjesmi „Perilli“:

*Ukratko, sve što imamo smrtno je
Osim darova srca i uma.
Pogledajte mene: izgubio sam domovinu, kuću i vas,
Oduzeto mi je sve što se oduzeti moglo;
Ali i dalje mogu raspolagati svojim talentom
Jer cezar na njega nema pravo.*

Ovidije zna da su pjesme napisane u izgnanstvu još jedno njegovo remek-djelo, vječna knjiga koja će stoljećima pružati ruku svim drugim izgnanicima, izbjeglicama i usamljenicima koji će doći nakon

njega; nesretnicima kojima se u njegovim pjesmama pruža životna snaga da svoje postojanje, unatoč svemu, učine vrijednim življenja.

Istovremeno mu je to i najveća briga: kakva će sudbina snaći tu zbirku osjetljivih rukopisa koju 12. godine šalje u Rim, a samim time i u svijet, ususret neizvjesnoj sudbini? Hoće li ona stići na svoje odredište, do svojih čitatelja? Hoće li oni sačuvati to djelo i prenijeti ga dalje? Koliko je samo dragocjenih djela u povijesti čovječanstva uništeno i zauvijek izgubljeno zbog pljački ili požara?

Zbog toga Ovidije svoj rukopis *Tristia* uplakana lica šalje u daleki Rim riječima: „*Vale, liber, vale!*“ – „Idi, knjigo, idi!“ To je pozdrav kojim želi reći: „Sretan put! Neka ti se život pretvori u beskrajno, bezvremensko putovanje cijelim svijetom. Jer u tebi će poživjeti moj duh, i ja ću zauvijek govoriti, svakome tko bude htio učiti iz moje sudbe.“

Dvije tisuće godina poslije. Proročanstvo kojim Ovidije završava svoj ep *Metamorfoze* ispunilo se: „(...) i ne varaju li slutnje pjesničke, ja ću u sva vremena živjeti slavljen“.¹ I dalje nam pruža ruku. S druge strane, car August, vladar svjetskog carstva koji je pokretom ruke mogao odlučivati o sudbini svojih podanika, odavno se izgubio iza kulisa europske povijesti. Njegovo nekoć tako moćno carstvo raspalo se pod zubom vremena.

¹ Ovidije, *Metamorfoze*, preveo Tomo Maretić, eLektire.skole.hr, str. 341 (op. prev.).

II.

Tko još može pobjeći životnom usudu? Nitko živ! Sudbina vam je predodređena već po rođenju i ne postoji ništa što vam se ne može dogoditi...

Netko je zdrav i doživi duboku starost, netko drugi se pak razboli i umre mlad. Neko dijete još u djetinjstvu može izgubiti roditelja, a roditelj može izgubiti dijete. Postoje bezbrižne godine neviđenog blagostanja, a onda se iznenada dogodi ta jedna godina puna nedaća. Nekad vam se sreća nasmiješi, a nekad vas snađe nesreća pa se postavljaju pitanja: Zašto? Što sad? Pitanja koja vam ne daju mira i na koja trenutno ne znate odgovor – i na koja možda nikad nećete moći odgovoriti.

Postati čovjekom je umijeće. To nije znanost. Kad bi to bila znanost, onda bi postojale utvrđene definicije, dokazane teorije, jednoznačni odgovori, protokoli i priručnici za život. Oni ne postoje, a sve ono što nam se na taj način predstavlja nije ništa drugo nego neki oblik prevare.

Postati čovjekom je umijeće. Umijeće koje svaki pojedinac sa svim svojim željama, nesigurnostima, sumnjama, strahovima i porazima koji su temeljni dio našeg života, mora svladati. Bilo da ste car ili izgnanik, bilo da ste rođeni u blagostanju ili u siromaštvu, svatko će se u jednom trenutku suočiti s odrazom u ogledalu koji vas gleda i pita: „Tko sam ja? Što ću učiniti sa svojim životom? Jesam li zato na Zemlji ili moram promijeniti svoj život?“

Psalmist je to znao prije više od dvije tisuće godina:

*Zbroj naše dobi sedamdeset je godina,
ako smo snažni, i osamdeset;
a većina od njih muka je i ništavost:
jer prolaze brzo i mi letimo odavle.*

(Psalam 90:10)

Dobro, sad kad to znate, što ćete odabrati? Čemu težite u ovom životu? Želite li činiti dobro pomoću moći, bogatstva i slave? Ili ćete se radije voditi onime što je Dante naučio od svog učitelja Brunetta Latinija: *'come l'uom s'eterna* – kako se vječna zaslužuje dika²? Ne toliko stvaranjem remek-djela kao Ovidije i Dante (samo su rijetki obdareni genialnošću tih dvaju izgnanika), koliko svladavanjem tih vječnih, bezvremenskih, univerzalnih duhovnih vrijednosti kako biste živjeli u istini, bili suosjećajni, darovali ljepotu i bili pravedni? Lijepo! Ali kako to postići?! I što o vama govori ogledalo dok se gledate?

Postati čovjekom je umijeće. Bilo je to najdublje uvjerenje jednoga neobičnog čovjeka, često neuredno odjevenog, koji je oko 400. godine prije naše ere tumarao lijepim, osunčanim gradom na Egejskom moru. Zvao se Sokrat i volio je mudrost. Zato ju je i tražio, jer je ponajprije znao da ništa ne zna. Pa je postavljao pitanja, uvijek iznova, i to ova dva: koji je pravi način življenja? Što je to dobro društvo? Ali nitko mu svojim načinom života nije dao uvjerljiv odgovor.

² Prema prijevodu Mihovila Kombola, Dante, *Božanstvena komedija*, Globus media d.o.o., Zagreb, 2004., str. 85 (op. prev.).

„Znate li što znači ako ne uspijemo dobro odgovoriti na ova dva pitanja? Kako ćemo onda ikad moći zajedno živjeti u slobodi i skladu?“ tako je pitao svoje sugrađane. „Ako prvo saznamo kako postati čovjekom, sigurno ćemo uspjeti pronaći odgovor na ta dva pitanja“, ohrabrujuće je primijetio. Ali mnogi koji su u Ateni imali moć, nisu htjeli znati odgovor. Sokrat je optužen i okrivljen zbog kršenja javnog morala. Mogao je birati: izgnanstvo ili smrt. Izabrao je smrt jer je znao da nije učinio ništa loše. Tek kad je umro, njegovi sugrađani shvatili su da je svojim životom dao odgovor: umijeće postajanja čovjekom krije se u plemstvu duha.

III.

Godina je 1968. Prošlo je devetnaest stoljeća i šezdeset godina otkako je car August protjerao Ovidija u ono sumorno i hladno mjesto na drugom kraju svojeg carstva, odakle je nekoliko godina poslije pjesnik svoju zbirku *Tristia* poslao u nepoznata prostranstva budućnosti.

Subota, 21. prosinca. Rano ujutro tri hrabra muškarca s Cape Kennedyja na Floridi napuštaju Zemlju kako bi nakon tri dana putovanja stigli na mjesto koje će zauvijek biti beskrajno sumornije i hladnije od Ovidijeva boravišta: Mjesec. U povijesti čovječanstva Frank Borman, Jim Lovell i William Anders ostat će zabilježeni kao prvi ljudi koji će obići Mjesec. Kroz prozor svemirske kapsule Apolla 8 snimit će mnoštvo fotografija istražujući mjesto na površini Mjeseca gdje bi poslije prvi čovjek mogao kročiti.

koji će postati sve manji i prazniji. No ako se patos tog duhovnog vokabulara obnovi tako da njegovo vječno značenje ponovno u potpunosti dođe do izražaja, tada će mladi koji ih ponovno nauče koristiti i sami rasti te se uzdići iznad sebe samih. Na sličan način – nošen patosom ovih riječi – židovski narod mora ponovno naučiti vjerovati u sebe i biti primjer vjernika.

Već je u doba antike pjesnik Ovidije znao da knjige imaju svoju sudbinu. Tako je bilo i s knjigom *Vom Judentum*. Pjesnik Paul Celan uzeo ju je u jednoj pariškoj knjižnici 1962. godine. On, pjesnik koji je nakon holokausta, u kojemu su život izgubili i njegovi roditelji, bolje od ikoga znao da je u ovom paklu na zemlji zapaljeno i značenje riječi, bio je ponajviše pod dojmom Kahlerova teksta. Tri godine poslije, nakon što je već upoznao Kahlera, Celan je u jednom dirljivom pismu od 28. srpnja 1965. dao do znanja zašto je nakon katastrofe koja je snašla židovski narod toliko bio dirnut onime što je Kahler napisao: „Kao da unatoč svemu postoji nada da je u jeziku, posredstvom jezika, *ljudska* budućnost ipak moguća.“ No ta nada kod Celana nije dugo potrajala. Dana 19. travnja 1970. oduzeo si je život.

Vratimo se pola stoljeća unatrag. Kahler je 1920. napisao kritiku na viziju znanosti Maxa Webera. Riječ je o dugačkom eseju na stotinu stranica koji je objavio pod naslovom *Der Beruf der Wissenschaft*. Mora dodati bilješku, jer netom prije objavljivanja Weber iznenada umire. U toj bilješci Kahler još jednom odaje poštovanje Maxu Weberu kao *osobi* i jasno daje do znanja da njegova kritika nije neslaganje

između dviju osoba, nego između dvaju različitih duhovnih temelja, dvaju različitih razdoblja...

„Mi, mlada generacija“, kaže Kahler, „nešto smo naučili, nešto što više nikad nećemo zaboraviti. To su nas naučili sveučilišni profesori. Vrijeme nas je to naučilo, vrijeme sa svojim jedva izdržljivim iskustvima i strahotama koje su počele i prije rata 1914. godine. Ono što je iza nas, svijet u kojemu smo odrasli, duhovna je pustinja umirućeg razdoblja sa sve većom mehanizacijom, besmislenom, ali autoritarnom birokratizacijom, militarizacijom i rastućom ekonomizacijom. Iza nas je i katastrofa koja se nedavno dogodila; katastrofa sa smrću u svim njezinim obličjima, kolektivna i individualna, mrtva tijela i usmrćena duša; smrt spaljivanjem, davljenjem i eksplozijom. I tih tisuću oblika umiranja naučilo nas je onome što sad zaista znamo: smislu *života*.“

A Kahler tvrdi da upravo o životu Weberova znanost, *stara* znanost, nema ništa vrijedno reći. Jer koja je metodologija stare znanosti? To je metodologija *racionalnosti*, i sistematika sve veće *specijalizacije* koja vodi prema apstrakcijama koje se sve više udaljavaju od našega iskustvenog svijeta. Znanje, jedino pravo znanje, Weber izjednačava samo s onim što se može *izračunati* i *dokazati*. Kahler sa strepnjom zaključuje da njegov stari učitelj odbacuje spoznavanje kvalitete intuicijom kako bi ustupio mjesto novoj vladavini kvantitete. Kahler u svojoj kritici potom kaže da je Weber zaista mislio da zahvaljujući nezaustavljivom znanstvenom napretku, zajedno s njegovom dogmom lišavanja svijeta začaranosti, „načelno govoreći nema, dakle, tajanstvenih

neproračunljivih sila koje ulaze u igru“. Nije htio uvidjeti da baš zbog te samouvjerenosti znanosti oni koji je prakticiraju neće primijetiti sve iracionalne, mračne sile koje se nikad neće dati racionalizirati. Rečeno današnjom terminologijom: radar podataka i analize podataka neće moći otkriti što se kuha ispod društvene površine.

Kahler se pita što to Weberova znanost još može ponuditi *životu*? Ništa! Ograničavajući se na *činjenice*, znanost ostaje bez riječi čim se postave velika životna pitanja. Duhovne i moralne vrijednosti, metafizička istina, značenje – ona to ne poznaje. Znanje koje može ponuditi je jednodimenzionalno, iako činjenično, ali ono ne sadrži nikakvu mudrost. Nudeći iluziju da se život može izračunati kao da je riječ o kakvoj racionalnoj operaciji, hrani političke doktrine koje više nisu ukorijenjene u svjetonazoru, nego jedino u ekonomskim interesima.

Velika opasnost koju Kahler otkriva u Weberovoj viziji znanosti je ta što je taj scijentizam koji tvrdi da je „jedino pravo znanje zato što je objektivno“ postao prototip fanatizma jedne vrste znanja, kao i svaki fundamentalizam. Posljedica te jedne vrste znanja: glupost i laži. Prema Kahlerovu mišljenju, Weberov ideal znanosti ne samo da nije uspio spriječiti prošlu katastrofu s njezinim mnogobrojnim obličjima smrti, nego ju je dijelom i uzrokovao vlastitim nedostatkom vrijednosti, istine i mudrosti.

Kad se osamnaest godina poslije – 1938. – počne događati još mnogo veća katastrofa u svijetu, Erich Kahler jedan je od mnogih, ponajprije židovskih intelektualaca, koji odlaze u Ameriku pronaći

Zatim je mislio da traži Sunce, ali Sunce zalazi, kao i Mjesec i zvijezde. Spoznavši da iznad svega toga mora biti Bog, otkriva Boga. Bog je prostor svijeta, ali svijet nije Njegov prostor. Abraham otkriva tog nepredočivog, čisto duhovno-moralnog Boga. A Bog i on sklapaju savez o odnosu između čovjeka i Boga.“

„Je li to mit? Naravno! Ali mitovi su najstariji putevi ljudskog duha. Čovjekova iskustva pretvorila su se u jezik i sad se mogu ispričati. Mit je bezvremenski, zato što su ta iskustva stara koliko i čovječanstvo. Sav smislen život je mitski život, što znači: slijediti put. No svaki čovjek odgovoran je za izbor koji put će slijediti.“

„Dakle, to je priča koja prethodi onoj o kojoj zatim pripovijedam u svom djelu *Josip i njegova braća*. Jer je Josip, sin Jakovljević, svjestan toga da mora kročiti Abrahamovim i Izakovim koracima te koracima svojeg oca Jakova kako bi pronašao Boga, odnosno: kako bi spoznao što znači biti slika Božja, dostojna ljudskog postojanja. Ono što Josip uči uza sva zla i iskušenja koja doživljava... *Mein Gott*, prvo tog mladića braća bacaju u dubok bunar kako bi ga ubila, zatim završava u egipatskom ropstvu, a onda ga strpaju u zatvor zato što se opire moćnoj ženi koja ga zavodi... Ali dobro, prije nego što kao faraonova desna ruka Egipćane i svoj narod spasi od gladi, Josip mora naučiti da život u istini i dobroćinstvu zahtijeva stav, religioznost koja je spoj *pozornosti* i *poslušnosti*. Pozorno pratiti promjene u svijetu, promjenjiva obličja istine i pravde, te istovremeno imati poslušnost koja ne propušta prilagoditi život i stvarnost tim promjenama i na

taj način poštovati duh. U svom romanu to nazivam *Gottessorge*. Suprotnost tome je život u grijehu, što znači živjeti protiv duha, biti nepažljiv i neposlušan, držati se za ono zastarjelo i zaostalo i živjeti u tome. U mom romanu to se zove *Gottesdummheit*.“

„Kultura istine, vrijednosti i mudrosti nastavit će postojati zbog tradicije tog *Gottessorgea*. Nažalost, neiskorjenjivi *Gottesdummheit* tradicionalizam je mrtve vjere i kulture umrtvljenosti duha među živima.“

„Što ti misliš? Bih li mogao uvjeriti Nietzschea u to? Bojim se da ne bih. Za njega je Bog mrtav, a samim time i sve moralne i duhovne vrijednosti koje su povezane s tom Istinom, koju zbog svih promjena stalno iznova moramo stjecati. Uostalom, mislim da Nietzscheova skepsa nije toliko povezana s njegovim uvjerenjem da Bog više ne postoji. Ni Sokrat ne bi mogao uvjeriti Nietzschea, iako ni za njega nije postojao Abrahamov, Izakov i Jakovljevi Bog. Svejedno je Sokratova filozofija o *Logosu* na brojne načine usko povezana s vjerom hebrejskih proroka. Njihov Bog za Sokrata je *Logos*, a kao što smo mi stvoreni na sliku Božju, tako je i Sokrat uvjeren u to da svaki čovjek u sebi nosi malu iskrnu *Logosa*. On to naziva ‘dušom’, našim ‘unutarnjim kompasom’, i zato Sokrat smatra da je briga o duši najvažniji zadatak u životu, jer se samo tako možeš pobrinuti da tvoje postojanje bude iskreno, dobro, lijepo i smisleno.“

„Religiozan stav mojega biblijskog Josipa s njegovom ‘pozornošću’ i ‘poslušnošću’ ne razlikuje se mnogo od Sokratove tvrdnje da svaki smislen život,

svaka spoznaja, počinje samoispitivanjem, poznavanjem samoga sebe. Jer samo postavljanjem pitanja, samokritikom i kritičkom sposobnošću razlikovanja što je istina, a što nije, što je vrijedno, a što nije, što je dobro, a što je zlo, možeš prodrijeti u vlastitu dušu, znati tko si i dopustiti da progovori tvoja savjest kako bi postao boljim čovjekom.“

„A ono što je vjera Josipu, Sokratu je ljubav prema mudrosti. Ta mudrost nam je potrebna da pronađemo istinu i značenje u vlastitom životu i da pobijedimo svijet u kojemu se svi prečesto suočavamo s onim besmislenim, ili čak i zlim.“

„Dakle opće načelo, svjetski poredak u kojem laž i glupost više ne pobjeđuju slobodu, istinu i dostojanstvo čovjeka“, nadovezao sam se.

„*Stimmt!* I tako se to može reći. Znaš, Nietzscheov nihilizam konačno je lišavanje našeg svijeta začaranosti. Sve, sve što vidiš, čuješ, osjećaš; cijeli život nije ništa drugo doli beskrajno doživljavanje praznine, sivila, potpunog besmisla. Ali tomu ne mora biti tako! Slušaj, mladi prijatelju, dobro slušaj i nemoj nikad zaboraviti: imamo slobodu izbora, svaki je čovjek slobodan birati između smrti i života. Možemo ponovno srljati u vlastitu propast, opijeni glupošću i lažima, senzacionalnim tehničkim i sportskim postignućima. Također možemo kao roboti u ljudskom obliku svesti naš svijet na ono što je izračunljivo, zamijeniti kvalitetu kvantitetom i postati tek produžetak tehnologije. To je sve moguće. No možemo se i odlučiti za to – i to je odgovor na ono veliko Nietzscheovo pitanje – da uzmemo Josipa za primjer i budemo slika Božja, ili da uzmemo Sokrata

nikakva vlast.⁵ Ali tom odvažnom izjavom podri-
va vlast Imperatora Cezara Tiberija! Kao visoki
predstavnik političke vlasti u Rimu, Poncije Pilat
ne može prihvatiti takvu pobunu. Ješua Ha-Nocri,
poznat i kao Isus iz Nazareta, osuđen je na smrt
razapinjanjem.

Majstorova sudbina ne razlikuje se mnogo od
sudbine junaka njegove priče. Zbog proganjanja od-
lučuje uništiti svoju knjigu i baciti je u peć. Poludio
od straha, završava u zatvorenoj psihijatrijskoj
ustanovi.

No njegova knjiga je spašena. Vraća mu je
Woland s primjedbom: „*Rukopisi ne gore.*“⁶ Riječi
umjetnosti ostaju, one su vječne, one će na kraju
nadživjeti sve političke sile koje žele uništiti sve što
je lijepo i dobro. Tako i metafizička istina, u kojoj se
očituju sve moralne i duhovne vrijednosti, nadilazi
sile svijeta.

Treći pečat. *Kukavičluk je najgori ljudski porok.*

Ovo je zapravo otkrivenje priznanja. Mišin kuka-
vičluk kad zbog straha nije obranio Židova kojeg su
onomad ubili fašisti. Mišin strah od puritanaca i
prostaka koji su ga toliko terorizirali da im se nije
uvijek usudio reći istinu. Kukavičluk koji prikazu-
je likom Majstora koji zbog straha od progonitelja
svoju realističnu priču o Ješui i Pilatu baca u peć jer
nema hrabrosti dovršiti je. Pilatov kukavičluk zbog
straha od cara Tiberija u Rimu. Pilatov kukavičluk

5 Mihail Bulgakov, *Majstor i Margarita*, prevela Vida Flaker, Naprijed,
Zagreb, 1999., str. 34 (op. prev.).

6 Ibid., str. 315 (op. prev.).

zbog straha od farizeja koji bi ga mogli tužiti caru ako ne ispoštuje njihovu volju da umjesto Ješue puste Barabu, huškača i razbojnika, iako Pilat zna da je Ješua nevin, da nikome nije učinio ništa nažao, ali ipak ga osuđuje na smrt razapinjanjem.

Zato su u Majstorovoj knjizi Ješuline posljednje riječi na križu: „Kukavičluk je najgori ljudski porok.“

Četvrti pečat. *Suosjećanje je najveća ljudska vrlina.*

Za razliku od priče o mucu četvorice evanđelista, u Majstorovu prikazu ne pojavljuju se riječi kao što su „Mesija“, „Krist“ ili „Sin Božji“. Ovo je priča o Isusu iz Nazareta koja završava njegovom smrću na križu. Uskrsnuće se ne spominje. Barem ne izravno. Jer kao što u Ivanovu *Otkrivenju* postoje brojne reference na *Stari zavjet*, tako i u *Majstoru* i *Margariti* ima niz referenci na Goetheova Fausta: moto, sličnosti između Wolanda i Mefistofelesa, Margarite i Margarete; u objema pričama davao organizira bal i na kraju nebeske sile. Ali dok Majstor u svojoj priči ne spominje uskrsnuće i život Ješue završava njegovom smrću razapinjanjem, Goethe svog *Fausta* započinje uskrsnjim zvonima i zborom anđela koji pjeva: „Krist je uskrsnuo!“ A nakon smrti, Majstor i Margarita saznaju da Isus (koji je pročitao njegovu knjigu!) postoji kao nevidljiva, ali prisutna božanska sila.

Postoji život nakon smrti, ali od toga je važnija životna snaga *prije* smrti. To je pravo spasenje – spasenje zahvaljujući sposobnosti suosjećanja, uživanja, opraštanja i na taj način novog davanja života. To u Majstorovoj priči radi Ješua za svojega života. A kako Margarita...

O tome mi je teško pisati, zato što se odnosi na mene: na moju ljubav prema Miši koju on tako lijepo prikazuje putem ljubavi između Margarite i Majstora. Zaista je bilo tako, no kako sam ga jako voljela, meni se podrazumijevalo da se Miša zbog moje ljubavi, mojega suosjećanja oslobodio svojih strahova i pronašao snagu da završi svoj roman. Baš onako kako to opisuje u *Majstoru i Margariti*. Scena u romanu u kojoj Margarita iz suosjećanja oslobađa muke mladu ženu koja je ubila svoje djetete začeto silovanjem, plod je njegove mašte. Ali to je izraz Mišina čvrstog uvjerenja da je suosjećanje prava tajna priče o mucu, tajna o spasenju. A svaki čovjek može savladati sposobnost suosjećanja. U tome se krije spas čovječanstva.

Peti pečat. *Poštuj oca i majku.*

U Majstorovoj priči Ješuu cijelo vrijeme prati izvjesni Levi Matej, bivši poreznik koji želi biti njegov učenik i koji na pergament brzo zapisuje sve što Ješua govori. Ješua se iznenadi kad sazna da zapisuje i štošta što on nikad nije rekao. Ali kad vojnici odu s Golgote, tko skida Ješuinu mrtvo tijelo s križa i polaže ga u grob? Njegov vjerni sljedbenik Levi Matej.

Na kraju priče božanski Isus s onoga svijeta šalje Levi Mateja Wolandu kako bi mu rekao kakva će sudbina snaći Majstora i Margaritu. Levi Matej koji se pojavljuje u Moskvi čovjek je od malo riječi, koji se s neskrivenim gnušanjem Wolandu obraća s „duše zla i gospodaru sjena“⁷ i koji ima dugačku crnu bradu... Mišin otac!

⁷ Ibid., str. 395 (op. prev.).

Tako odaje počast svome ocu, koji ga je nadahnuo da napiše ovu knjigu i koji ga je naučio kršćanskom nauku. Majku je već ovjekovječio u prvom romanu *Bijela garda*.

Šesti pečat. *Umjetnik je prorok.*

„Svaka velika, prava umjetnost počiva na Ivanovu *Otkrivenju*“, reče Pasternak, a *Majstor i Margarita* divan je primjer toga. U kojoj se mjeri Miša svojom knjigom poistovjećuje s proročkom knjigom iz *Novog zavjeta* vidi se po tome što je kraj njegova romana doslovno prikaz stiha 14:13. Tamo piše:

Od sada blaženi mrtvi koji umiru u Gospodinu! Da, govori Duh, neka otpočinu od svojih trudova! Jer prate ih djela njihova!

A koju poruku Levi Matej prenosi Wolandu: Isus kaže da ih povedeš sa sobom kako bi pronašli mir! I tako završavaju životi Majstora i Margarite koji odlaze na mjesto onkraj ovoga svijeta, tamo gdje su zvijezde. Na tom putu vide da Moskva, Treći Rim, Babilon, propada. U daljini vide i Novi Jeruzalem, ali taj grad nije namijenjen njima. Majstora i Margaritu čeka kuća, kuća u kojoj je tiho i mirno i koja je okružena višnjama u cvatu i u kojoj će navečer moći slušati Schuberta. Ali to je prije svega kuća u kojoj će zauvijek moći ostati sa svojom Muzom i u kojoj će moći i dalje pisati! „Izgovarat ćeš mudre riječi“, predviđala je Margarita.

Etika. Ta riječ izražava sve što je Miša naučio od svog oca i očuha. Etiku prikazuje Puškinova pjesma

„Prorok“. Etiku o pisanju koje će uvijek ostati vjerno istini i o djelu koje će biti poput zvijezde u mračnom svijetu. Zbog neprestanog kretanja Sunca i Mjeseca, zbog konstantnih mijena, poznavanje istine stalno zahtijeva novo otkrivenje, ponovno stvaranje, kao što je *Majstor i Margarita* otkrivenje i pisanje petog evanđelja. Umjetnik kao prorok.

Sedmi pečat. *Život je neshvatljiv misterij.*

Ivan, izgnani pisac *Otkrivenja*, otvaranje sedmog pečata u stihu 8:1 opisuje ovako:

Kad Jaganjac otvori sedmi pečat, nasta muk na nebu oko pola sata.

Dakle, i na nebu može vladati muk, baš kao i ovdje, kad ne možemo dobiti odgovor na veliko pitanje „zašto“. Zašto se pojavila nova Zvijer u obliku Staljina? Zašto se pojavila zloba puritanaca i prostaka? Zašto izbijaju ratovi? Zašto se pojavio smrtonosan virus? Zašto dolazi do sveg ovog nasilja, tragedije i patnje? Zašto moram svog dragog, lijepog Mišu već sad izgubiti? On ima tek četrdeset devet godina. Ali i zašto se pojavila ta milost kojom je on ušao u moj život?

Život je neshvatljiv misterij, koji te ušutka i tjera da gledaš u zvijezde...

* * *

Ali njezin je san prošao. Jelena se budi. Pisac na umoru sklopio je oči, ali još diše. Kroz prozor vidi bijelu svjetlost nadolazećeg svanuća, a iznad nje, na